

ملتان وچ رسائل و جرائد دی روایت

THE TRADITION OF NEWSPAPERS AND MAGAZINES IN MULTAN

- **Asfa bibi**
Ph.D Scholar, Assistant Professor (Saraiki), Govt. Graduate Collage for Women Muzaffargarh
mrs.asfa.lec@gmail.com
- **Ateeq Ul Rehman**
M. Phil Saraiki, Department of Saraki BZU Multan
ateeq7653766@gmail.com
- **Mahreen Fatima**
M. Phil Saraiki, Department of Saraki BZU Multan
mahimalikuch@gmail.com
- **Waqar Aslam**
M. Phil Saraiki, Department of Saraki BZU Multan
waqarr.bhatti@gmail.com

Abstract:

Multan has always been a focal point of interest for scholars not only for its historical significance but also for its rich cultural, civilizational, and literary heritage. The city has long been regarded as sacred and holy in various religious traditions. Several religions either originated in Multan or found in this ancient city a centre for the completion and expansion of their preaching.

Politically, literarily, and religiously, Multan has consistently remained a point of attraction for people. For this reason, the field of communication and publication in Multan has historically appeared far more active than in many other developed or developing regions of the world. Whether it was the invention of script or the discovery of paper, Multan was always among the leading regions that readily adopted these advancements.

When the concept of the printing press emerged in the nineteenth century, Multan was among the first states to establish printing houses, initiating the regular publication of newspapers. The study of Multan's literary history reveals that newspapers were being produced even before the establishment of printing presses. Prior to mechanical printing, these newspapers were written and prepared entirely by hand by skilled calligraphers. Due to this manual process, only a limited number of copies could be produced, making them accessible only to members of the court or the wealthy elite.

The tradition of newspapers, magazines, and journals that began in Multan has continued progressing through various stages of development for nearly three centuries.

Keywords: Multan, History of Multan, Literature in Multan, Literary Tradition of Multan, Newspapers and Journals, Early Print Culture in Multan, Tradition of Newspaper

تلخیص:

ملتان ناصرف تاریخی بلکہ تہذیبی، ثقافتی اور ادبی حوالے نال وی ہمیشہ اہلیانِ علم دی توجہ دا مرکز رہیے۔ ملتان کور مذہبی حوالے نال وی ہمیشہ مقدس تے پاک تصور کیتا گئے۔ دنیا وچ کئی مذاہب بن جیڑھے یا تان ملتان توں شروع تھن یا ول انہاں ملتان وچ اپنی تبلیغ تے اشاعت کور مکمل کیتے۔ سیاسی، ادبی تے مذہبی لحاظ نال ملتان ہمیشہ لوکاں دی توجہ دا محور رہیے۔ ایہا وجہ ہے جو ماضی دی تاریخ وچ ملتان وچ نشر و اشاعت دا شعبہ دنیا دے باقی ترقی یافتہ یا ترقی پذیر ممالک دی نسبت قدرے زیادہ متحرک نظر آندے۔ رسم الخط دی ایجاد ہووے یا ول کاغذ دی ایجاد ملتان کور ہمیشہ انہاں خطیاں وچ اولیت دی حیثیت رہی ہے جنہاں این ترقی کور اپنائے۔ انویہویں صدی عیسوی وچ دنیا وچ چھاپہ خانہ دا تصور ابھریا تان ملتان انہاں اولین ریاستاں وچوں ہک بنی جتھاں چھاپے خانے قائم تھئے تے باقاعدہ اخبارات دی اشاعت دا سلسلہ وی شروع تھیا۔ ملتان دی ادبی تاریخ دے مطالعہ نال معلوم تھیندے جو ملتان وچ اخبارات دی اشاعت چھاپہ خانہ دے قیام کنوں قبل وی شروع ہوئی۔ چھاپہ خانہ دے قیام کنوں قبل جاری تھیوون آلے اخبارات کور خطاط اپنے ہتھ نال لکھدے تے تیار کریندے ہن۔ ہتھ نال لکھن دی بدولت اخبار دی محدود کاپیاں ہی تیار تھیندیاں

بن جیڑھیا محض درباری یا امیر لوکاں دی رسائی موچ ہی آندیاں ہن۔ ملتان توں شروع تھیوڑن آلا اخبارات اتے رسائل و جرائد دا اے سلسلہ ترائے صدیوں کنوں اپنئے ارتقاء دی منازل طے کریندا آندے۔
کلیدی الفاظ: ملتان ، تاریخ ملتان ، ملتان میں ادب ، ملتان میں ادبی روایات ، اخبار و رسائل ، ملتان میں اخبار و رسائل ، اخبار نویسی کی روایت

ملتان دنیا دے کجھ بہوں قدیم تے تاریخی شہراں وچوں ہک شہر ہے۔ این شہر ہزاراں سالوں کنوں وقت دیاں کئی سختیاں ڈٹھیاں ہن تے انہاں کوں برداشت وی کیتے۔ ملتان ہمیشہ توں حکمراناں تے حملہ آوراں دی توجہ دا مرکز رہ گئے۔ ایندی ہک وڈی وجہ ایندا محل وقوع تے ایندا موسم ہئی جیڑھا جو سارا سال تجارت کیتے موضوع ہوندے۔ آوڑن آئے حکمراناں ملتان دی ہیٹ کوں تبدیل کیتی رکھیا۔ تاریخ کوں پڑھوں تاں ساکوں معلوم تھیندے جو ملتان کہیں زمانے وچ ہک مکمل سلطنت دا تے کہیں زمانے وچ ہک صوبے دا تے کہیں زمانے وچ محض ہک شہر دا درجہ رکھیندے۔ این سب دے باوجود اے گالھ ملتان دی خصوصیت تے قدامت دی گواہی ڈیندی ہے جو ملتان ہزاراں سالوں توں سدا آباد شہر ہے۔ آباد رہیے تے اج تئیں آباد ہے۔ ملتان دی آباد کاری بارے تاریخ وچ کئی روایات موجود ہن جو ملتان ہزاراں سال قدیم تاریخ دا حامل شہر ہے۔ اے مختلف وقتاں وچ قدرتی آفات دی وجہ کنوں آجڑا تے ول آباد تھیندا رہیے ملتان دی تاریخ بارے مولانا نور احمد خان فریدی لکھدن:

"ملتان کئی بار آباد اور ویران ہوا ہے جب بھی دوبارہ یہ منظر عام پر ابھرائے نام سے موسوم ہوا چنانچہ تاریخوں میں اس کے ہنس پور، کشپ پور، سنہ پور، بھاگ پور اور شام پور وغیرہ کئی نام ملتے ہیں۔ اس کا نام ملتان کیسے پڑا اس بارے میں کئی روایتیں مشہور ہیں۔" (۱)

ملتان وچ حکمراناں تے حکومتاں دی تبدیلی دی وجہ توں این شہر دے وچ ہر آوڑن آئے نویں حکمران اتھاں اپنئے دربار وچ ادیب تے شاعر آباد کیتے جیڑھے جو حکمران وقت دے دربار وچ اپنئے ادب دی وجہ توں ہک مقام رکھدے ہن۔ حکومتاں دے خاتمے دے بعد اتھوں دے حکمران تاں وگ گئے پر انہاں ادیبان تے شاعران ملتان کوں ناں چھوڑیا تے اتھاؤں دے واسی تھی گئے۔ ملتان وچ ادب دا سلسلہ چلیا تاں ملتان وچ کئی ادیبان جنم گھدا انہاں دا اے ادب اج تاں مشکل ملدے مگر ملتان دی تاریخ کوں ڈیکھوں تاں وڈے وڈے ادب شناس لوکاں دی ملتان دے نال رغبت این گالھ دی گواہی ڈیندی نظر آندی ہے جو ملتان ہزاراں سالوں توں ادب دا مرکز رہیا ہے۔ ملتان دے اولیاء اللہ تے ڈوجھے مذہبی پیروکاراں توں ڈٹھا ونجے تاں تاریخ وچ انہاں دی ہک وڈی تعداد ملتان وچ مذہبی تبلیغ دی عرض نال آباد تھئی اے امر وی ملتان دی ادب شناسی دا ثبوت ہے۔ ملتان دے قدیم ادب کوں اوں وقت دے کاتبین مختلف کتبے بٹا تے محفوظ کرن دی کوشش تاں کیتی مگر اے کم اٹے وچ لوں دے برابر ہا تے ملتان دے مکمل ادب کوں محفوظ کرن سانگے ناکافی ہا۔ ایندے توں علاوہ اج وی ملتان دے کئی ادیبان دی تخلیقات کوں سینہ بہ سینہ یاد تے رکھیا گئے مگر وقت دیاں سختیاں نے انہاں ادیبان دی شناخت کوں مٹا ڈتے۔ مطلب کہانیاں، بھارتاں تے شاعری دی ہک کثیر تعداد ملتان دی زبان دے وچ موجود ہے مگر انہاں دے خالقان دے بارے کجھ معلوم کئینی تے انہاں کوں لوک ادب دا درجہ ڈے ڈتا گئے۔

وقت گزرن دے نال نال جڈاں جو دنیا نے ترقی دیاں منزلاں کوں طے کیتا تاں ملتان وی اپنی ترقی کوں وقت دے نال نال ٹوری رکھیا۔ رسم الخط دی ایجاد تھئی تاں ملتان وچ وی کتبے بٹے جیڑھے جو اقوال تے شاعری تے مشتمل ہن تے ایندے علاوہ خط و کتابت دا سلسلہ شروع تھیا تاں ملتان وچ وی خط و کتابت دے عمل کوں فروغ ملیا۔ وقت دے نال نال این خط و کتابت کوں خبر رسانی دا ہک ذریعہ بٹا گھدا گیا جیڑھا جو اخبار دی پیدائش دا عملی قدم اکھیا ونج سگدے۔ ملتان وچ خبر رسانی دے متعلق ڈاکٹر حنیف چوہدری اپنی کتاب "ملتان کے صحافتی دھینے" دے وچ لکھدن جو:

"جہانگیر کے زمانے میں بخشی کے فرائض میں یہ بھی شامل تھا کہ وہ خبر رساں مقرر کرے۔ چنانچہ انہوں نے پنجاب کے صوبے میں محمد رضا جیبری اور صوبہ ملتان میں محمد شفیع کو وقائع نویس مقرر کیا۔" (۲)

اے او دور ہئی جتھوں ملتان وچ صحافت دی ابتداء تھئی اے وقائع نویس حکومت وقت کوں شہر دیاں خبراں لکھ تے بھجیندے ہن تے شہر دے حالات توں این طرحاں بادشاہ وقت تے آوندے وزیراں تے مشیراں کوں با خبر رکھیا ویندا ہا۔ اے عمل ملتان سمیت پوری دنیا وچ شروع ہئی۔ ایندے بعد چھپائی دیاں مشیناں ایجاد تھیاں تے چھپائی دا کم شروع تھیا تاں دنیا بھر وچ چھاپے خانے لگئے شروع تھئے جیندی وجہ کنوں بجائے ہتھ نال لکھن دے انہاں چھاپے خانیاں دے وچ چھپائی دا کم شروع تھیا ایندی مدد دے نال صحافت دی بنیاد مزید مضبوط تھئی تے صحافتی عمل دے وچ جدت تے تیزی آئی۔ ملتان وچ چھاپے خانیاں دی تاریخ بارے کئی روایات ہن ڈاکٹر حنیف چوہدری ایندے بارے لکھدن:

"۱۸۵۳ء سے لے کر ۱۹۲۰ء تک یعنی ۶۷ برس تک ملتان میں مزید کسی مطبع کے قیام کا تذکرہ نہیں ملتا۔ جبکہ اسی دوران ایک درجن سے زائد نئے اخبارات کے اجراء کی شہادت ملتی ہے اور یہ بھی شہادت ملتی ہے کہ ملتان میں ۱۸۲۳ء سے لے کر ۱۹۱۲ء تک بیس اخبارات شائع ہوتے رہے اور ان اخبارات کی طباعت کیلئے پرنٹنگ پریس بھی موجود تھے مگر ان چھاپہ خانوں کی تفصیل نہیں ملتی۔" (۳)

ملتان دے وچ چھاپہ خانہ دے قیام دے سال بارے کئی محققین دا آپس وچ اختلاف نظر آندا ہے۔ ہر کہیں آپنی تحقیق دے نچوڑ دے حساب نال ملتان وچ چھاپہ خانہ دے قیام دا سال ڈسائے۔ اسان اردو ادب دی ہک تاریخ دی کتاب "اردو ادب کی مختصر ترین تاریخ" دے وچ ڈیہدے ہیں جو اساکوں ملتان دے وچ چھاپے خانے دے قیام دا ذکر ملدے۔ این کتاب دے مطابق محقق محمد عتیق صدیقی دے بموجب:

"۱۸۵۲ء میں ملتان میں مطبع ریاض نور اور اگلے برس مطبع شعاع شمس ۱۸۸۷ء میں محبوب عالم پریس قائم ہوئے گویا طباعت کے لحاظ سے لاہور کے بعد ملتان کا نام آتا ہے۔" (۴)

ہک غالب خیال دے وچ جڈاں جو ملتان وچ پہلے اخبار دی اشاعت ۱۸۲۳ء دے وچ ملدی ہے تاں اے وی ضروری ہے جو ملتان وچ چھاپہ خانہ ۱۸۲۳ء یا ول ایندے کنوں وی پہلے قائم تھیا ہووے کیوں جو ملتان شہر توں باہر دے شہراں وچ چھاپہ خانہ دی کوئی تاریخ نئیں ملدی اور ویلھے دے وسائل موجب اے گالھ وی اخذ نئی کیتی ونج سگدی جو ملتان دے اخبار ڈوجھے شہراں دے چھاپے خانہ توں چھپدے ہوں۔ کیوں جو اوں دور دے وچ آمدورفت دے وسائل موجود تاں پن پر موجودہ دور دے مقابلے وچ آمدورفت کیتے وقت زیادہ درکار ہوندا ہا۔ ملتان وچ چھاپہ خانہ دا قیام عمل وچ آیا تاں بہوں سارے اخباراں دی اشاعت دا سلسلہ شروع تھیا۔ این توں پہلے وی ساکوں اخبارات دے ناں ملدن جیڑھے جو وقائع نویس لکھدن انہاں اخباراں دے ناں دے حوالے نال ڈاکٹر حنیف چوہدری لکھدن:

"راجہ رنجیت سنگھ کے زمانے میں وقائع نویس جو مکتوب بھیجتے ان کو خبر نامہ کہا جاتا تھا۔ یہ خبر نامہ نہ صرف ریاست کے اندرونی حالات و واقعات بلکہ بیرونی حالات پر مشتمل ہوتا۔ رنجیت سنگھ نے ان خبر ناموں کے جدید نام رکھے۔ پنجاب اخبار، لاہور اخبار، ملتان اخبار وغیرہ، ان سب خبر ناموں کو ملا کر "ہندوستان اخبار" مرتب ہوتا۔ رنجیت سنگھ نے ملتان، بنوں، ٹانک اور ہزارہ میں اپنے نامہ نگار مقرر کئے تھے۔ ملتان کے جس نامہ نگار کو مقرر کیا تھا اس کا نام سید ہدایت علی شاہ تھا۔ یہ اخبار مطبوعہ نہیں ہوتے تھے بلکہ قلمی ہوتے تھے۔" (۵)

دنیا دے وچ اخباراں کوں پہلے پہل تاں محض خبر رسانی، ریاستی امور تے حالات و واقعات کنوں با خبر رہن کیتے ورتیا گیا۔ مگر وقت دے نال نال انہاں اخباراں کوں وسعت ڈتی گئی تے انہاں دے وچ خبراں توں علاوہ مضامین کوں وی شامل کر گھدا گیا انہاں مضامین دے وچ اوں ویلے دے مسائل، تبصرے تے جدید علوم دے بارے جان کاری شامل ہوندی ہئی جیندی مدد دے نال لوکاں کوں نویاں چیزاں دے نال واقفیت تے حکومتاں کوں مسائل دے بارے آگاہی تے اونہاں دے حل بارے مشورے ڈیندے ہن۔ انہاں مضامین دی اخباراں وچ چھپن دی حوصلہ افزائی کیتی گئی تاں کئی ہک کالم نگاراں نے این کم وچ آپنا آپ منوایا پوری دنیا دی طرحاں ملتان دے اخباراں وچ وی این طرحاں دے مضامین کوں جاہ ڈتی گئی۔ انہاں مضامین دی اشاعت دے بعد ادب دے نال منسلک راہوں آلیے لوکاں ادب دی اشاعت دا سلسلہ شروع کیتا این طرحاں ادبی صحافت دی اشاعت کیتے راہ کھلن لگے۔

اساں اتھاں اے وی آسگدوں جو کہیں وی اخبار دی اشاعت دا پورا عمل ادب توں براہ راست فائدہ چاتے بغیر ممکن ہی نہیں تھی سگدا۔ کیونجو خبراں دی ترتیب تے تسوید کیتے بیشک ادب دے قواعد تے اسالیب دی ضرورت ہوندی ہے۔ اساں اگر صحافت تے ادب دے فرق دی گالھ کروں تاں ایندے متعلق ڈاکٹر انور سدید ہوران ٹی ایس ایلپٹ دے حوالے نال لکھدن:

"صحافت اور ادب کے درمیان امتیاز بالکل بے کار سی بات ہے۔ تا وقت یہ کہ ہم ان دونوں میں ایسا مقابلہ نہ کر رہے ہوں کہ جیسے گبن کی تاریخ میں اور آج شام کے اخبار میں کیا جاتا ہے۔" (۶)

ادب صحافت دے نال منسلک ہے تے اینکوں کہیں وی صورت دے وچ صحافت کنوں وکھرا نی کیتا ونج سگدا۔ اخبارات وچ ادب دا پہلو شامل کرن دا اے فائدہ تھیا جو لوکاں انہاں اخبارات کوں زیادہ پسند کیتا تے انہاں دی مانگ وچ اضافہ تھیا۔ اخبارات وچ ادب دی اشاعت دے سلسلے زور پکڑیا تاں رسالے تے جریدے دے اجراء دا عمل سامنے آیا ملتان نے دنیا دے این بدلے ہوئے رویے دے نال آپنی عوام کوں روشناس کرائی رکھیا تے انہاں رویاں دے نال ہی ادب دی اشاعت دا سلسلہ وی شروع تھیا۔ این سلسلے کوں اگوں تے ودھاوُن سانگے کئی مدیراں نے ادبی رسائل

دا اجراء کیتا تے ایندے نال ای انہاں ادبی جریدے وی متعارف کرائے۔ ملتان دی عوام ادب شناس بئی تے فطرت وچ ادب کون دنیا دی ہر شے کنوں ودھ پسند کیتا گیا ہے۔ ملتان وچ انہاں رسالیاں تے جرائد دی اشاعت نے ملتان دے ادب کون محفوظ کرن وچ ہک اہم کردار ادا کیتا تے ایں عمل دے نال ملتان دے نال وابستہ ادیبیاں کون حوصلہ ملیا تے ادب دی تخلیق وچ ہک سنگ میل ثابت تھیا اخبارات وچ ادب دی اشاعت دے حوالے نال ہک حوالہ مندرجہ ذیل ہے:

"منشی ہر سکھ رائے ایک با ذوق اور جہاندیدہ صحافی تھے انہوں نے اپنے اخبار کو صرف خبروں ہی کا مرقع نہیں بنایا بلکہ نظم و نثر کے شہ پاروں سے اسے رنگیں ادبی گلدستہ میں بدل دیا۔ اخبار مذکور میں صرف اردو شعراء کی غزلیں اور قصائد ہی شائع نہ ہوتے تھے بلکہ منشی ہر گوپال تفتہ ایسے تغزگو فارسی شعراء کی غزلیں بھی چھپتی تھیں۔" (۷)

اے حوالہ منشی ہر سکھ رائے دے اخبار کوہ نور لاہور تون گھدا گئے جیندے وچ ادب دی اشاعت دا ذکر تے "صحافت دی تاریخ" دے وچ بیان کریندے ہوئیں ۵ جون ۱۸۵۱ء دے ہک اخبار وچ ہر گوپال تفتہ دی ہک غزل دی اشاعت دا ذکر وی کریندیں ہوئیں محقق بیان کیتے۔ اخباراں تے رسالیاں وچ ادب دی اشاعت دے ایں سلسلے ہک سنگ میل کون عبور کیتا تے اج تنیں کجھ وقتی تبدیلیاں دے نال جاری و ساری ہے۔ ملتان دے اخبارات دی گالھ کیتی ونجے تاں ملتان وچ اخبارات دی اشاعت دی ہک وڈی تندیر ملدی ہے جیندے وچ کئی ادبی اخبارات تے رسالے وی شامل ہن۔ ملتان دے اخبارات:

ملتان شہر شروع توں ای ترقی کریندے شہراں وچ شامل رہیا ہے۔ وقت دے نال نال تدریں ملتان ہزاراں ورہیاں کون ڈٹھے تے کئی تاریخی واقعات دا شاہد وی ہے۔ دنیا وچ اخبار نویسی دا عمل شروع تھیا تاں ملتان وی ایں عمل دا حصہ بئی۔ ملتان وچ اخبارات دی اشاعت دا اے سلسلہ ہک محتاط اندازے تے روایت دے مطابق ۱۸۲۳ء کنوں آپنا منڈھ بدھا نظر آندے جے اسان تاریخ دیاں کجھ کتاباں دی گول پھروں کروں تاں ملتان وچ ۱۸۲۳ء دے وچ پہلے اخبار دی اشاعت دا ذکر ملدے مگر ایں اخبار دا ناں تاریخ دے صفحات دی زینت نئیں بن سکیا۔ ڈاکٹر حنیف چوہدری آپنی ہک تحقیقی کتاب دے وچ ملتان دے کجھ منڈھلے اخباراں دا ذکر کریندن جیندے وچ مہدی حسن دے اخبار "ریاض نور" دا ذکر آندے مگر تاریخ دیاں کجھ بیان کتاباں کون پڑھوں تاں پتہ لگدے جو ایندے تون پہلے وی چار بئے اخبار ملتان تون چھپدے ہن جیندے وچ ۱۸۲۳ء وچ "شمس" ۱۸۳۹ء وچ "آذر" ۱۸۴۰ء وچ "آفاق عالم" تے ۱۸۵۰ء وچ "مفتاح الاخبار" دا ذکر ملدے۔

ملتان دے شروع دے انہاں اخباراں کون ملتان یا صحافت دی تاریخ تے مشتمل کہیں کتاب وچ شامل کائینی کیتا گیا۔ ہاں البتہ کتاب اردو صحافت دی تاریخ وچ اے گالھ لکھی گئی ہے جو ملتان تون پہلا اخبار ۱۸۲۳ء نکلیا جیڑھا جو کامیاب نا تھیا۔ ایندے علاوہ ملتان دی صحافت دی کہیں کتاب وچ وی انہاں اخباراں دا ذکر نی ملدا شاید ایندی ہک وجہ ایہہ وی تھی سگدی ہے جو انہاں اخباراں دی اشاعت دا عرصہ مختصر ہے یا ول کوئی بئی وجہ وی تھی سگدی ہے۔ مگر ڈاکٹر حنیف چوہدری نے آپنی لگن تے محنت دے نال انہاں اخباراں دی گول کیتی ہے تے انہاں دا باقاعدہ ذکر وی کیتا ہے۔ ملتان دا پہلا اخبار:

ملتان شہر تون پہلے باقاعدہ اخبار دی اشاعت دے سلسلے بارے جیڑھے اخبار دا محققین ذکر کیتے تے ایں اخبار کون ملتان دا پہلا اخبار قرار ڈتے او "ریاض نور" ہے۔ ایں اخبار دی اشاعت دا سلسلہ ۱۸۵۱ء دے اوائل وچ شروع تھیا۔ "اردو صحافت کی تاریخ" وچ محقق نے ایں اخبار کون پنجاب دا ترجیحا تے ملتان دا پہلا اخبار قرار ڈتے۔ سرانیکی ادب دے محقق ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز ملتان دے اخبارات بارے لکھدن:

"اخبار چشمہ فیض جیڑھا مئی ۱۸۵۱ء وچ ملتان تون شروع تھیا عتیق صدیقی دے بقول مقامی زبان "سرائیکی" وچ چھپدا بالیہ اخبار انگریزاں نے ۱۸۵۲ء وچ جڈاں باقی اخباراں تے سینسر عائد کیتا تاں بند کر ڈتا ایں اخبار دا مالک منشی دیوان چند ہا۔" (۸)

ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز دے مطابق "چشمہ فیض" کون ملتان دا پہلا سرائیکی اخبار قرار ڈتا گئے مگر ڈاکٹر حنیف چوہدری، ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز دی ایں تحقیق دا رد کریندیں ہوئیں دلیل ڈیندن۔

"سرائیکی ادب کی مختصر تاریخ" کے صفحہ ۱۸۳ پر لکھا ہے کہ ملتان سے ۱۸۵۱ء میں ہفتہ وار اخبار "چشمہ فیض" نکلتا تھا یہ بات درست نہیں ہے۔ "پنجاب میں اردو صحافت" مرتبہ ڈاکٹر مسکین مجازی، ص ۱۱۷، اور "اردو صحافت کی تاریخ" مرتبہ نادر علی خان ص ۳۲۰ پر لکھتے ہیں کہ یہ ہفت روزہ ۱۸۵۲ء میں سیالکوٹ سے نکلتا شروع ہوا تھا۔" (۹)

ملتان دے پہلے اخبار بارے اختلاف ہک فروعی مسئلہ ہے ایندے حل سانگے ہک مکمل لائحہ عمل دی لوڑ ہے ایں فروعی مسئلے کون اگر پس پشت سٹ کر ایں تحقیقی حوالیاں نال ڈیکھوں تاں ڈاکٹر حنیف چوہدری دی تحقیق

ملتان دے پہلے اخبار دے حوالے نال تحقیقی تقاضیاں تے پوری لہندی ہے۔ ملتان دے پہلے اخبار دے بارے ڈاکٹر حنیف چوہدری آپنی تحقیقی کتاب "ملتان کے صحافتی دفینے" وچ لکھن:

"ملتان سے متعلق تواریخ کی تمام کتابوں میں لکھا ہے کہ ملتان میں صحافت کا آغاز مہدی حسین کے اخبار "ریاض نور" سے ہوا۔ مگر ملتان کی ان تواریخ کی کتابوں سے ہٹ کر دیگر متعلقہ کتب کی ورق گردانی سے یہ بات پایہ ثبوت کو پہنچتی ہے کہ ملتان میں اخبار "ریاض نور" کی اشاعت سے پہلے ملتان میں چار اور اخبار شائع ہوتے تھے۔ ۱۸۲۳ء میں "شمس" ۱۸۳۹ء میں "آذر" ۱۸۴۰ء میں "آفاق عالم" اور ۱۸۵۰ء میں "مفتاح الاخبار" نکل رہے تھے۔" (۱۰)

ڈاکٹر حنیف چوہدری ملتان دے پہلے اخبار بارے لکھن جو اے ۱۸۲۳ء وچ شروع تھیا۔ این اخبار دی سن اشاعت بارے تصدیق ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز وی کریندن مگر او این اخبار کون ملتان دی بجائے کلکتے دا اخبار آہدن تے این بارے لکھن:

"ایہہ گالھ اٹل اے جو ملتان یعنی سرائیکی علاقہ اخبار نویسی دے معاملے وچ ہندوستان دے بئے شہراں توں پچھوننہ ہا جڈاں اتھاں اخبار ناں چھپدے ہن اخبار نویس موجود ہن۔ مثلاً کلکتے دا ہفتہ وار اخبار "شمس الاخبار" جیڑھا ۱۸۲۳ء وچ جاری تھیا این اخبار نال ملتان دا ہک اخبار نویس منسلک ہا۔" (۱۱)

ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز دے این حوالے کون سامنے رکھوں تاں ایندے وچ کئی اعتراض موجود ہن۔ ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز جیڑھے اخبار دا ناں لکھن او شمس الاخبار ہے تے این اخبار کون ہفت روزہ اخبار لکھے۔ جبکہ ڈاکٹر حنیف چوہدری دے مطابق انہاں ملتان دے جیڑھے پہلے اخبار دا ذکر کیتے او اوندناں صرف "شمس" ظاہر کریندن تے این اخبار کون ماہنامہ اخبار لکھن۔ ڈونہاں محققین دی فراہم کردہ معلومات دے وچ کھلا تضاد ہے۔ ایندے کنوں اسان اے گالھ اخذ کر سگدے ہیں جو ممکن ہے ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز نے کلکتہ دے جیڑھے اخبار دا ذکر کیتا ہے اوہ اخبار بیا ہووے تے ڈاکٹر حنیف چوہدری نے جیڑھے اخبار دا ذکر کیتا ہے اوہ بیا ہووے تے سن اشاعت دی مطابقت دے نال ڈونہاں محققین دی تحقیق کون درست این صورت وچ تسلیم کیتا ونج سگدا ہے جو ڈونہاں محققین نے اخباراں دے جیڑھے ناں بیان کیتن اوندے وچ وی کجھ ابہام ہے تے اخبار دی بیان کردہ کیفیت دے وچ وی واضح تضاد نظر دا ہے لحاظہ ڈونہاں محققین دی بیان کردہ معلومات کون درست تسلیم کریندیں ہوئیں انہاں ڈونہاں اخباراں کون ڈو مختلف اخبار تسلیم کر گھدا ونجے جیڑھا جو ہفت روزہ اخبار شمس الاخبار کلکتہ تے ماہنامہ شمس ملتان ہن تے این تحقیق کون اگتے ودھیندیں ہوئیں ڈاکٹر حنیف چوہدری دے ملتان دی صحافت بارے تحقیقی مقالہ دے حوالہ کون درست تسلیم کریندے ہوئیں ماہنامہ شمس کون ہی ملتان دا پہلا اخبار تسلیم کرن زیادہ درست گالھ ہے تے ملتان دا پہلا اخبار ایہو ہے جیڑھا جو ملتان توں ۱۸۲۳ء وچ شائع تھیا تے ایندے مدیر غلام حسین نقوی ہن۔ ملتان دے ڈوجھے اخبار، رسائل تے جرائد عہد بہ عہد:

روز نامہ آذر:

روز نامہ آذر ملتان توں نکلا ہا ایندی اشاعتی زبان اردو بئی تے ایندے سن اشاعت دے بارے محدود وسائل مطالعہ دی وجہ دے نال اساکوں ایندا سن اشاعت ۱۸۳۹ء ملدا ہے۔ این اخبار بارے زیادہ معلومات میسر نئیں آ سگیاں صرف ڈاکٹر حنیف چوہدری دے تحقیقی مقالہ دے وچ ساکوں ایندا ذکر ملدے۔ جیندے وچ مقالہ نگار نے ایندا سن اشاعت ۱۸۳۹ء ای تحریر کیتا ہے۔ ڈاکٹر حنیف چوہدری آپنی این تحقیق وچ مختلف ڈوجھیاں تحقیقاں دے حوالے وی ڈٹن جیڑھے جو راقم طراز کون ہر چند کوشش کرن دے باوجود وی میسر نی آ سگے تے ایہا وجہ ہئی جو آپنی تحقیق دے وچ ملتان توں نکلن آلے این اخبار کون محض مختصر تعارف دے نال شامل کیتے۔ این اخبار دے مدیر استاد ریاض ہن تے اے انگریز کمپنی ایسٹ انڈیا دے خلاف خبراں شائع کریندے ہن۔ روز نامہ آفاق عالم:

ملتان توں شائع تھیون آلے این اخبار دا سن اجراء ۱۸۴۰ء ہے تے ایندے مدیر غلام محمد ہن۔ ایندی اشاعت تقریباً آٹھ سال تنیں جاری رہی تے ایندے وچ ادبی مواد دی اشاعت تھیندی ہئی۔ اے اخبار اوں دور دے ڈوجھے اخباراں کنوں مختلف روایت دا حامل ہا۔ کیونجو اوں دور دے اخبار فرقہ واریت تے مشتمل ہوندے ہن تے مختلف طبقات دے لوکاں دی نمائندگی کریندے ہن مگر این اخبار دے وچ اے گالھ کائینا بئی تے اے مذہبی یا طبقاتی نمائندگی دی بجائے ادبی لوکاں دی حوصلہ افزائی کریندا ہا۔ این اخبار دے متعلق آپنے تحقیقی مقالہ دے وچ ڈاکٹر حنیف چوہدری لکھن:

"اس اخبار کا ایک شماره پنڈت رام پال ملتان کے بیٹے لہو رام جو انسپکٹر آف سکولز جالندھر بھارت میں رہتے ہیں کے پاس دیکھا گیا جس کی پیشانی پر یہ الفاظ لکھے ہوئے تھے۔ "جلد دوئم شماره ۵ جولائی ۱۸۴۲ء" اس لحاظ سے اس کا سن اجراء ۱۸۴۰ء بنتا ہے اس کی پیشانی پر مدیر کا نام غلام محمد لکھا تھا مگر لہو رام کے مطابق یہ اخبار ان کے پڑدادا پنڈت رام لہیا کی ملکیت تھا

اور غلام محمد وہاں کام کرتا تھا کسی مصلحت کے تحت انہوں نے بطور مدیر غلام محمد کا نام درج کیا ہوا تھا اور سارا کام وہ خود کرتے تھے۔ انہوں نے بتایا کہ یہ اخبار دادا جی کی وفات کے بعد بند کر دیا گیا اور انہوں نے بندش کا سال ۱۸۴۸ء بتایا یہ اخبار فرقہ واریت کے خلاف تھا۔" (۱۲)

چشمہ فیض:

اے اخبار ملتان توں ۱۸۵۱ء توں چھپدا ہا تے ایندے مدیر منشی دیوان چند بن۔ این اخبار دے متعلق زیادہ معلومات تے کٹھیاں نی تھی سگیاں ہا البتہ ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز اپنی کتاب "سرائیکی ادب دی مختصر تاریخ دے وچ این اخبار دے بارے راقم طراز بن جو اے اخبار مئی ۱۸۵۱ء توں چھپن شروع تھیا۔ او این اخبار دی زبان دے متعلق آہن جو اے اخبار سرائیکی زبان دے وچ چھپدا ہا این بارے او عتیق صدیقی بوراں دا حوالہ ڈیندن تے اینکوں سرائیکی صحافت دا پہلا اخبار قرار ڈیندن۔

ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز دی این اخبار بارے تحقیق کوں ڈاکٹر حنیف چوہدری اپنی تحقیقی کتاب "ملتان دے صحافتی دقینے" دے وچ غلط قرار ڈتے تے ایندے بارے مختلف کتاباں دا ذکر کریندیں ہوئیں دلائل وی ڈتن او این اخبار کوں ملتان دا اخبار نی منیندے تے ایندے بارے اپنے دلائل پیش کریندے ہوئیں اینکوں سیالکوٹ دا اخبار آہن۔ اخبار چشمہ فیض بارے مختلف قسم دے ابہام ہووے دی وجہ کوں ایندے بارے کہیں وی محقق نے زیادہ نی لکھیا۔ شاید ایہو وجہ ہے جو ایندے متعلق اے وی معلوم نی تھی سگیا جو ایندی اشاعتی بیت کیا ہئی یعنی آیا کہ اے روز نامہ ہئی، سہ روزہ ہئی، ہفت روزہ یا ول ماہنامہ ہئی۔ مختلف محققین اینکوں ملتان دا ای اخبار قرار ڈیندن جیندی وجہ کوں ملتان دے اخبارات دی روایت دے وچ ایندا ذکر کرن کئی مضائقہ نا ہوسی۔ انگریز کمپنی نے جڈاں اخبارات تے پابندیاں عائد کیتیاں تے اینکوں وی ایندی اشاعت دے ہک سال دے عرصے دے بعد ہی یعنی ۱۸۵۲ء وچ ای بند کر ڈتا گیا۔

اخبار ریاض نور:

اخبار ریاض نور ملتان توں ۱۸۵۵ء وچ چھپنا شروع تھیا این توں پہلے اے اخبار سیالکوٹ توں ۱۸۵۱ء وچ چھپن دی ابتداء کر چکیا ہا۔ ایندے مدیر تے مالک مہدی حسین خان بن تے اے اخبار اردو اخبار ہئی۔ این اخبار دے متعلق "اردو صحافت دی تاریخ" دے وچ راتب نادر علی خان لکھن:

"اخبار ریاض نور پنجاب کا تیسرا اردو اخبار ہے جو ۱۸۵۱ء کے اوائل میں سیالکوٹ سے جاری کیا گیا تھا یہ اخبار ۱۹۲۹ سینٹی میٹر تقطیع کے ۱۲ صفحات پر چھپ کر شائع ہوتا تھا اور ہر صفحہ پر دو کالم اور ہر کالم میں عموماً بیس سطریں ہوتی تھیں۔ سر ورق ہم عصر اخبارات کے بر خلاف نورانی ہوتا تھا اور ہر شمارے کے سر ورق پر حسب ذیل شعر درج کیا جاتا تھا۔

نہاں صدروضہ نور آشکار است

ریاض نور باغ نو بہار است (۱۳)

آواز بند:

اے اخبار ملتان توں کرم چند پرشاد دی ادارت وچ ۱۸۵۱ء وچ نکلنا شروع تھیا اے اخبار مذہبی ترجمانی تے سیاسی مقاصد دے حصول کیتے نکلدا ہا۔ سیاسی تے مذہبی اختلاف ہووے پاروں این اخبار دے وچ ڈوجھے مذاہب، مذہبی شخصیات تے سیاسی حریفان دے خلاف مختلف اوقات دے وچ خبراں چھپدیاں بن۔ این اخبار دے بند تھیون تے ایندے تے پابندی عائد تھیون دی وی ایہا ای وجہ ہئی۔ این اخبار نے نواب آف بہاولپور دے خلاف غیر اخلاقی تے نا مناسب خبر چھاپی تے نواب آف بہاولپور کوں اے ناگوار گزریا تے انہاں ملتان دے انگریز کمشنر دے نال رابطہ کر تے ایندی شکایت کیتی تاں اے اخبار ۱۸۷۲ء وچ ای انگریز کمشنر دی لائی گئی پابندی دے نتیجہ وچ بند تھی گیا۔

ہفت روزہ دانش بند:

ہفت روزہ دانش بند ملتان توں ۱۸۸۴ء توں نکلن شروع تھیا تے ملتان دی اوں ویلے دی صحافت تے سیاسی و سماجی حلقیاں دے وچ مقبول عام ہا۔ این اخبار دا مالک ہک ہندو ہا جیندا نان رام ناتھ ہا اوہ مذہب توں بالا تر تھی کراہیں این اخبار دی اشاعت وچ پیش پیش ہا شاید ایہا وجہ ہئی جو این اخبار اپنے ہم عصر اخبارات دی نسبت زیادہ مقبولیت حاصل کیتی۔ این اخبار دے مدیر دے ناں بارے مختلف قسم دے اختلاف سامنے آندن۔ ایندے بارے ڈاکٹر حنیف چوہدری لکھن:

"اس رسالے کے مدیر کے نام میں اختلاف ہے "ملتان کی اردو صحافت" کے مقالے کے صفحہ ۲۷ پر مدیر کا نام "محمد دین" لکھا ہے جبکہ "بھگتوں کا شہر" (بندی) کے صفحہ ۱۹۱ پر "دانش بند" کے مدیر کا نام "شریف شوخ" لکھا ہے جبکہ اسی کتاب کے صفحہ ۲۱۱ پر شریف شوق لکھا ہے۔" (۱۴)

ہفت روزہ دھرم ویر:

اے رسالہ ملتان توں ۱۸۶۵ء وچ جاری تھیا۔ این رسالے دا مالک لالہ پرشاد رام ساون کٹر پینتھی ہا۔ ہک روایت دے مطابق پرشاد رام ساون ملتان دے حاکم دیوان ساون مل دے خاندان وچوں ہا۔ تے اے مسلمانان دے خلاف ہا تے آپنی تقریر و تحریر دے وچ زہر افشانی کریندا رہندا ہا۔ این طرحاں این رسالے دے مدیر کوں انگریز کمشنر مذہبی انتشار پسندی تے فرقہ وارانہ جذبات ابھارن تے تنبیہ وی کیتی ہئی۔ ۱۸۸۰ء دے وچ ہک سکھ پرشاد رام کوں قتل کر ڈتا تے ایندی موت دے نال ای اوندا رسالہ وی بند تھی گیا۔

ہفت روزہ الشمس:

این اخبار ملتان توں ۱۹۲۲ء دے وچ آپنی اشاعت دا آغاز کیتا تے ایندے بانی محمد اکرم خان شیرانی ہن جیڑھے جو اسد ملتانی دے بھرا ہن تے این اخبار دی مدیر اکرم شیرانی دی دھی ایس۔ ایف اکرم شیرانی ہئی۔ این اخبار دے وچ سرائیکی ثقافت دے بارے باقاعدہ ہک صفحہ مختص ہئی جیڑھا وقتاً فوقتاً سرائیکی ادیبان دیاں لکھتاں کوں جاہ ڈیندا رہندا ہئی۔ این رسالے دے متعلق ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز لکھن:

"۱۹۸۷ء میں ارشاد احمد امین مدیر ہوئے تو اس سال فروری سے نومبر تک ممتاز حیدر ڈاٹر مرحوم کی نگرانی میں سرائیکی ادبی صفحہ "وسیہ" بھی باقاعدگی سے شائع ہوتا رہا۔ ۱۹۵۴ء میں اس کی اشاعت میں تعطل آیا اور بیسویں صدی عیسوی کی آخری دہائی میں یہ پرچہ بالکل چھپنا بند ہو گیا۔" (۱۵)

این رسالے دے وچ سرائیکی ادب کوں جاہ ڈتی گئی ہئی جیندی نگرانی ممتاز حیدر ڈاٹر کریندے ہن ایندی اشاعت دا سن ۱۹۲۲ء ہا تے ایندے بند تھیون دے سال دے متعلق ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز ہک محتاط اندازے دے نال ۱۹۹۰ء کوں این رسالے دی بندش دا سال اکھے۔

ہفت روزہ ساقی:

اے ہک رسالہ ہئی جیڑھا ملتان توں چھپدا ہئی ایندی اشاعت دا سن ۱۹۲۸ء ہے تے ایندے مدیر مولوی خیر الدین صابر ملتانی ہن۔ این رسالے دے وچ اوں دور دے ادیبان تے شاعران دا سرائیکی کلام چھپدا ہئی تے ایندے وچ شاعری دے نال نال سرائیکی مرثیہ وی چھپدا رہ گیا۔ سرائیکی ادب دے محقق ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز این رسالے دے بارے لکھن:

"مشہور شاعرہ بہار النساء بہار کے دادا منیر الدین تمنا مرحوم کے والد مولوی خیر الدین (صابر ملتانی) کتب فروش ملتانی مرثیہ جات و ناشر کتب اس کے مدیر اور مالک تھے۔ سرائیکی کلام اور مرثیہ جات شائع ہوتے رہے۔" (۱۶)

این رسالے کوں بعد دے وچ نا مناسب حالات دے پیش نظر ۱۹۳۰ء دے وچ بند کر ڈتا گیا تے ایندی اشاعت دا سلسلہ رُک گیا۔

عہد:

اے اردو جریدہ ہئی تے ملتان توں جاوید اختر بھٹی دی ادارت دے وچ چھپدا ہا۔ این جریدے دے وچ اوں دور دے نوجوان ادیبان دیاں تخلیقات کوں چھاپیا ویندا ہا۔ اے ہک طبعانی نوعیت دا جریدہ ہا ایندے وچ تخلیقات دے نال نال ماہر نقادان دی تنقید کوں وی جاہ ڈتی گئی تے ادب وچ پیش آون آلے نا مصائب حالات دی وی نشاندہی کیتی ویندی ہئی این جریدے دے وچ اوں دور دے نوجوان ادیبان دیاں تخلیقات دے چھپن دی وجہ نال معاشرے دے وچ شدید قسم دا ردعمل ڈیکھن کوں ملدا ہا۔ ایندی اشاعت دا سن لگ بھگ ۱۹۵۸ء ہے۔ کافی عرصے توں ایندی اشاعت دا سلسلہ تعطل دا شکار ہے تے اے رسالہ شائع نی تھیا۔

"یونیورسٹی میگزین"ملتان:

اے ہک قسم دا میگزین ہائی جیندے متعلق زیادہ معلومات تے میسر نی آسگیاں مطلب ایندا سن اشاعت معلوم نی تھی سگیا مگر اے گالہ یقینی ہے جو ایندی اشاعت ملتان توں تھیندی ہئی تے ایندے وچ اساتذہ تے ادب دے طالب علمان دے مضامین کوں چھاپیا ویندا ہا۔ این میگزین دے بارے جناب ڈاکٹر انور سدید پوراں لکھن:

"ملتان یونیورسٹی میگزین بالعموم اساتذہ اور طلباء کے مضامین سے سجایا جاتا تھا یہ ایک ایسی ادبی تربیت گاہ تھی جس نے اردو ادب کو متعدد نئے ادباء سے روشناس کرایا مثال کے طور پر نجیب جمال، عبدالرؤف شیخ، احمد فاروق مشہدی، روبینہ ترین، نجم اکبر، اصغر ندیم سید، طاہر سلیمی اور مختیار احمد عزمی کی ابتدائی تحریریں اس میگزین ہی سے نمایاں ہوئیں۔ ۱۹۷۷ء میں ملتان یونیورسٹی میگزین کا "دانائے راز نمبر" شائع ہوا جس کی ادارت مختار احمد عزمی نے کی۔" (۱۷)

ماہنامہ گنج شکر:

اے ہک رسالہ ہا جیڑھا جو مولونا نور احمد خان فریدی دی ادارت وچ ملتان توں چھپدا ہا تے ایندا سن اشاعت ۱۹۳۹ء ہے۔ این رسالے دے وچ بابا فرید گنج شکر دے حالات زندگی تے انہاں دی شاعری بارے مختلف مضامین کوں چھاپیا ویندا ہا۔ این رسالے دی اشاعتی زبان سرائیکی ہئی تے نو بہار الیکٹریک پریس ملتان توں اے رسالہ چھپدا ہا۔ این رسالے کوں ۱۹۴۲ء دے وچ بند کر ڈتا گیا تے ایندے نال ہی این رسالے دی اشاعت دا سلسلہ رک گیا۔ ماہنامہ گنج شکر دا ادبی حوالے دے نال ہک مضبوط گانڈھا سرائیکی زبان دے ابتدائی اشاعتی ادب دے نال موجود ہے۔
وسدیاں جھوکاں:

اے ہک ادبی مجلہ ہا جینکوں خان رضوانی ۱۹۷۱ء وچ ملتان توں ہک کتاب دی شکل وچ شائع کیتا۔ این ادبی مجلے دے وچ ادبی تخلیقات موجود ہن۔ ایندے ادبی مواد دے وچ غلام حسن حیدرائی دا ڈرامہ تے ارشد ملتانی دیاں کئی غزلاں شامل ہن تے ایندی اشاعتی زبان سرائیکی ہئی۔
پندرہ روزہ العاشق:

اے رسالہ ۱۹۳۹ء دے وچ ملتان تونشروع تھیا تے ایندے مدیر منشی گل محمد ہن۔ ایندے وچ فقہ جعفریہ تے اوندے نال بئے فرقیں دے خیالات تے انہاں دے مضامین شائع تھیندے ہن این رسالے دی اشاعت دا سلسلہ ۱۹۴۲ء تک جاری رہیا۔
سہ روزہ روشن چراغ:

سہ روزہ روشن چراغ دا اجراء ۱۹۴۱ء دے وچ ملتان توں تھیا تے ایندے مدیر عاشق حسین حسینی ہن جیڑھے جو سرائیکی شاعر وی ہن۔ او ہر شمارے دے وچ اپنی سرائیکی شاعری وی شائع کریندے ہن۔ این اخبار دا دفتر پل موج دریا موجودہ کلمہ چوک تے ہا تے اے اخبار برقی پریس توں شائع تھیندا ہا ایندی اشاعت دا سلسلہ ۱۹۵۸ء تک جاری رہیا۔
ہفت روزہ سیرو سیاحت:

این رسالے دی اشاعت دا سلسلہ ۱۹۵۸ء دے نیڑے شروع تھیا تے ایندے ایڈیٹر اے کے ڈرائی ہن انہاں نے اے رسالہ اخبار سائز دے آٹھ صفحات تے شروع کیتا تے اے رسالہ سرائیکی زبان دے وچ چھپدا ہا۔

ہفت روزہ بشارت:

ہفت روزہ بشارت دا آغاز ۱۹۵۹ء وچ مظفر گڑھ توں تھیا۔ ایندے مالک تے مدیر سٹیں فقیر اللہ بخش کشفی الاسدی المعروف کشفی ملتانی ہن۔ اسان آکھ سگدے ہیں جو این ہفت روزہ نے سرائیکی زبان تے ادب دی نمائندگی تے اوندی ترویج دے وچ اپنا پورا پورا حق ادا کیتا۔ اے ہفت روزہ تقریباً ۱۹۷۶ء تک چھپدا رہیا تے ایندے آخری دور دے وچ ایندے ادارہ تحریر دے وچ اساکوں فقیر نور جعفری مرحوم، نقیب جعفری مرحوم تے ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز دے نان نظر آندن۔ اے رسالہ کشفی ملتانی بوراں دی وفات دے بعد اگست ۱۹۷۶ء وچ چھپنا بند تھی گیا۔
قانون:

فروری ۱۹۴۶ء دے وچ امیر آباد ملتان دے رہائشی ہک ہندو قانون دان ہری ہند نے این پرچے دا آغاز کیتا۔ ۱۹۴۷ء دے وچ پاکستان بٹن دے بعد او مسلمان تھی گئے ہن تے انہاں اپنا ناں عاشق حسین حسینی رکھیا۔ انہاں کوں حسینی ڈوبڑیاں دے وچ ہک خاص مقام حاصل ہا۔
ہفت روزہ اختر:

اے سرائیکی ادب دا ہک رسالہ ہئی جیڑھا جگو والا ملتان توں چھپدا ہا ایندی اشاعت دا سلسلہ ۱۹۶۴ء کوں شروع تھیا تے ایندے ابتدائی مدیر مولانا نور احمد خان فریدی ہن جنہاں آپنے وڈے پتر اختر علی خان دے ناں تے این رسالے دا اجراء کیتا بعد دے وچ ایندی ادارت دے فرائض خود آپ اختر علی خان بلوچ ای سنبھال گھدے۔ پہلے پہل اے رسالہ ہفت روزہ ہا ول ماہوار ادبی رسالے دی صورت اختیار کر گیا۔

این رسالے کوں سرائیکی ادب وچ این مقام حاصل ہے جو سرائیکی نثری ادب دا پہلا افسانہ "کیری دی مٹھ" این رسالے نے شائع کیتا تے تحسین سبائے والوی دا افسانہ شہید وی این رسالے توں شائع تھیا۔ ماہنامہ اختر کوں سرائیکی ادب دی اشاعت وچ ہک اہم مقام حاصل ہے تے این رسالے سرائیکی زبان دے ادب کوں اشاعتی بنیادیں تے ہک نویں سنجان ڈتی ہے۔ ایندی اشاعت دا سلسلہ ۱۹۶۹ء تئیں جاری رہیا۔
ماہنامہ سرائیکی ادب:

"ماہنامہ سرائیکی ادب" ہک ادبی رسالہ ہا جینکوں مولانا نور احمد خان فریدی شروع کیتا تے ایندی اشاعت دا سال ۱۹۷۱ء ہے این رسالے دے وچ سرائیکی زبان و ادب دے حوالے دے نال مواد دی اشاعت تھیندی ہئی جڈاں جو سرائیکی ادب دے نثری ادب دا آغاز تھیا تے اشاعت شروع تھئی تاں "ماہنامہ سرائیکی ادب" نے سرائیکی زبان دے ادب دی اشاعت دے وچ بہوں وڈا تے اہم کردار ادا کیتا۔ ۱۹۷۴ء دے وچ ایندی ادارت مولانا نور احمد خان فریدی دے چھوٹے پتر عمر علی خان بلوچ کوں آ گئی۔ سرائیکی زبان و ادب دے وچ کوں "ماہنامہ سرائیکی ادب" دی اشاعت دے نال بہوں زیادہ فائدہ تھیا تے این طرحاں این رسالے کوں اے اعزاز وی حاصل تھیا جو سرائیکی ادب دا پہلا ناول

ایں رسالے دے وچ شائع تھیندا رپا جیڑھا جو قسط وار شائع تھیندا ہا۔ ناول، افسانے تے ڈرامے دے نال نال ایں رسالے نے شعری ادب کوں وی وسیع پلیٹ فارم مہیا کیتا۔ ایں رسالے دے وچ بہوں سارے ادیبان دیاں تخلیقات چھپدیاں ہن۔ "ماہنامہ سرائیکی ادب" دے حوالے دے نال سرائیکی ادب دے جگ مشہور محقق سنیں حمید الفت ملغانی ہوراں لکھدن: "یہ تسلیم شدہ حقیقت ہے کہ افسانہ کے ارتقائی سفر میں رسائل اور جرائد نے نمائیاں کردار ادا کیا۔ نومبر ۱۹۷۱ء میں ماہنامہ "سرائیکی ادب" کا اجراء سرائیکی افسانہ کیلئے ایک نیا موڑ ثابت ہوا۔ اس طرح ملتان سے ماہنامہ "سرائیکی ادب" اور بہاولپور سے سہ ماہی "سرائیکی" کی متواتر اشاعت نے سرائیکی افسانہ کی دنیا میں ایک انقلاب برپا کر دیا۔" (۱۸)

"ماہنامہ سرائیکی ادب" نے سرائیکی زبان دے تخلیقی ادب دے نال نال سرائیکی تنقید دیاں راہیں کوں وی ہموار کرن وچ بنیادی کردار ادا کیتا ہے۔ ایں طرح اوں دور دے کئی محققین تے ماہرین نے نویں لکھاریاں دی تخلیقات تے آپئے تنقیدی مضامین لکھ تے انہاں کوں سنوارن دی کوشش کیتی۔ تحقیق تے تنقید دے نال نال ماہنامہ سرائیکی ادب دے وچ تحقیقی مضامین کوں وی وقت دی لوڑھ جائیں ہوئیں وسیع پیمانے تے جاہ ڈتی گئی۔ ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز، ڈاکٹر حمید الفت ملغانی، سنیں اسلم رسولپوری، ظفر لشاری، رحیم طلب تے ممتاز حیدر ڈاہر دے مضامین کوں نمائیاں جاہ ڈتی گئی ایں رسالے دی اشاعت دا سلسلہ ۲۰۱۵ء توں رکیا ہویا ہے تے ایندے بعد اجاں تئیں کوئی وی نمبر شائع نی تھی سگیا۔

سرائیکی مجلس:

اے ہک ادبی مجلہ ہئی جیڑھا جو ۱۹۷۷ء دے وچ سرائیکی ادبی ادارے نے شائع کیتا ایندے ۶۴ صفحات ہن۔ ایں مجلے دے نگران دے فرائض فرید پیر زادہ ادا کریندے ہن تے مرتب دیاں ذمہ داریاں فرحت ملتان دے ذمے ہوندیاں ہن اے ادبی مجلہ کجھ عرصہ تک شائع تھیندا رپا تے ولا ایندے نگران دے باہر دے ملک چلے وچن دے بعد اے ادبی مجلہ تقریباً ۱۹۸۰ء دے بعد بند تھی گیا۔

سرائیکی:

۱۹۸۱ء دے وچ ماہنامہ سرائیکی ادب ملتان توں ہک خصوصی اشاعت تھئی جیڑھی جو سرائیکی سٹوڈنٹس فیڈیشن دے شعبہ خواتین دی طرفوں کیتی گئی جیندا عنوان س سرائیکی دے نال نال ہئی تے اینکوں دھپ چھاں دا عنوان وی ڈتا گیا مگر اے سلسلہ اگوں تے نال ودھ سگیا تے فروری ۱۹۸۱ء دے وچ ہکو اشاعت دے بعد ہی ختم تھی گیا۔

روز نامہ امروز:

ملتان توں چھپن آلا اے کلہا سرکاری روز نامہ ہئی جیندی اشاعت دا سلسلہ ۱۹۸۳ء دے وچ شروع تھیا۔ ایندے وچ ہفتہ وار اشاعت دے ذریعے سرائیکی ادب شائع کیتا ویندا ہئی۔ ایں اخبار دے ملازمین جیڑھے جو آپ وی سرائیکی ادیب ہن۔ مظہر عارف تے مسیح اللہ جامپوری انہاں نے ایں اخبار دے وچ "روپی روپ" دے نال ہفتہ وار سرائیکی ادبی صفحہ جاری کیتا ایندیاں تقریباً سولہ دے قریب اشاعتاں تھیاں اوندے بعد ۱۹۸۸ء دے وچ سرائیکی شاعر کیفی جامپوری دے پتر شبیر حسن اختر نے وی سرائیکی ادبی صفحے دا آغاز کیتا اے وی ہفتہ وار ہوندا ہئی تے انہاں ایندا نال "دبستان" رکھیا جیڑھا جو اخبار دے بند تھیون تک جاری رہیا۔

روز نامہ نوائے وقت:

اے ہک روز نامہ اخبار ہے جیڑھا ملتان توں نکلتا ہے۔ ایں اخبار دے وچ ۱۹۸۰ء توں بعد سرائیکی ثقافت تے ایندے متعلقہ پہلوؤں کوں جاہ ڈتی گئی ہے جیندے وچ مختلف مضامین کوں شائع کیتا ویندا ہے۔ ایں اخبار دی اشاعت دا سلسلہ اج وی جاری و ساری ہے۔ اے اخبار وقتاً فوقتاً سرائیکی ادبی تے ثقافتی مضامین دی اشاعت دے وچ ہمیشہ پیش پیش رہندے۔

روز نامہ جھوک:

اے ہک روز نامہ سرائیکی اخبار ہے جیندے وچ حالات حاضرہ دیاں خبراں تے کالم دے نال نال سرائیکی ادب کوں وی جاہ ڈتی گئی ہے۔ ایں اخبار کوں ۱۹۹۰ء دے وچ خانیپور توں منیر احمد تے ظہور احمد دھریچہ شروع کیتا بعد ازاں اے اخبار ۱۹۹۴ء توں ملتان دے وچ وی باقاعدہ اپنی اشاعت دا آغاز کیتا ایں اخبار دے وچ کئی یادگار نمبر شائع تھیندے رہے ہن۔ جیندے وچ خواجہ فرید نمبر تے سچل سرمست نمبر سر فہرست ہن۔

ایں اخبار دے مدیر ظہور احمد دھریچہ ہن جیڑھے جو قوم پرست رہنما ہن ایں سانگے انہاں ایں اخبار دے وچ سرائیکی زبان دے ادب کوں زیادہ جاہ ڈتی ہے۔ ملتان دے وچ ایں اخبار دی اشاعت دا سلسلہ آجاں وی جاری ہے۔ ماہنامہ تذکار فرید:

اے ہک رسالہ بئی جیندی اشاعت ملتان توں تھئی این رسالے کون نومبر ۲۰۰۴ء دے وچ شائع کیتا گیا ایندے چیف ایڈیٹر خواجہ شمس الدین بن ایندے مختصر شمارے شائع تھئے تے ۲۰۰۷ء دے وچ ایندی اشاعت روک ڈٹی گئی۔ این رسالے دے وچ فریدیات دے حوالے نال مختلف ماہرین فریدیات تے ماہرین ادب دے مضامین کون چھاپیا ویندا ہا۔ نخلستان:

اے ہک میگزین بئی جینکون ایمرسن کالج ملتان چھاپیا ایندی اشاعت دی ابتداء ۱۹۹۵ء وچ تھئی تے ایندے مدیر عامر فہیم ہن۔ اے ہک ادبی رسالہ ہئی جینکون کالج دے توسط دے نال چھاپیا ویندا ہا این رسالے دے کئی نمبر شائع تھئے۔ ایندے کجھ نمبراں دے وچ سرائیکی زبان و ادب بارے مضامین ڈیکھن کون ملدن۔ مسلک:

اے گورنمنٹ کالج آف ایجوکیشن یونیورسٹی دا رسالہ ہے۔ ایندے وچ وی ادبی تے علمی مضامین کون جاہ ڈٹی ویندی ہئی۔ این رسالے دے وچ کئی علاقائی مسائل دے بارے وی مضامین شامل ہوندے ہن۔ این میگزین نے سرائیکی ادب دے وچ اپنا حصہ لائے تے فریدیات دے مضامین دی اشاعت دے نال نال سرائیکی زبان و ادب دے مشہور محقق ڈاکٹر طاہر تونسوی دا انٹرویو وی این رسالے وچ شائع تھی چکے۔ بلال:

اے بہاؤ الدین زکریا یونیورسٹی ملتان دا رسالہ ہے اینکون یونیورسٹی دے شعبہ اردو دی زیر نگرانی جاری کیتا گیا ہئی۔ این رسالے دے وچ مختلف نوعیت دے علمی تے ادبی مضامین کون شامل کیتا گیا ہے۔ اے مضامین شعبہ دے اساتذہ تے طلباء و طالبات دے علاوہ اردو ادب دے ادیب لکھدے ہن این رسالے دے وچ سرائیکی ادب کون کئی نمائندگی نی ڈٹی گئی۔ چندر آب:

اے رسالہ وی بہاؤ الدین زکریا یونیورسٹی ملتان دے شعبہ اردو دا رسالہ ہے۔ ایندے وچ علمی و ادبی مضامین کون چھاپیا ویندا ہے۔ این رسالے دے وچ چھپن آئے مضامین اساتذہ طلباء تے ماہرین ادب دیاں لکھتاں تے مشتمل ہوندن۔ چندر آب رسالے دے وچ سماجی قدراں تے ادب دیاں بدلدیاں رتاں تے رجحانات بارے مضامین وی چھاپے گئے ہن۔ انہاں مضامین وچ کجھ مضامین سرائیکی زبان و ادب بارے وی ہن تے سرائیکی ادب دی نمائندگی کریندن۔ جرنل آف ریسرچ فیکلٹی آف لینگویجز اینڈ اسلامک سٹڈیز:

اے رسالہ بہاؤ الدین زکریا یونیورسٹی ملتان دے شعبہ اسلامیات تون چھپدے جیندے وچ زبان تے ایندے متعلق مضامین دے نال نال اسلامی تحقیقی مضامین وی شامل ہوندن انہاں مضامین کون یونیورسٹی دے شعبہ اسلامیات تے فکلیٹی آف لینگویجز دی سپر ویزن دے بعد ای شائع کیتا ویندے۔ این رسالے دے اندر مختلف اوقات دے وچ سرائیکی زبان و ادب بارے ماہرین دے مضامین کون وسیع تعداد دے وچ جاہ ڈٹی ویندی ہے۔ نگال:

اے ہک ریسرچ جرنل ہے جینکون سرائیکی ایریا سٹڈی بہاء الدین زکریا یونیورسٹی ملتان چھاپے این رسالے دے وچ علمی و ادبی مضامین دے علاوہ سماجی تے سرائیکی وسیب دی قدامت دے حوالے نال تحقیقی مضامین کون شائع کیتا ویندے اے مضامین سرائیکی ادب دے محققین دے علاوہ ماہرین آثار قدیمہ دے وی ہوندن۔ این رسالے دی اشاعت دا سلسلہ فی الوقت تعطل دا شکار ہے۔ روز نامہ قومی آواز:

ملتان توں ۸۹-۱۹۸۸ء

روز نامہ سجاک:

اے وی ملتان توں چھپدا رہیا ۹۵-۱۹۹۴ء

سرائیکستان:

اے وی ملتان توں ۱۹۹۵ء وچ چھپیا تے ایندے کل ۴ شمارے سامنیائے۔

ماہنامہ انتخاب:

۱۹۹۵ء وچ ملتان توں شاکر حسین شاکر چھاپیا۔

مہکتے حرف:

۱۹۹۵ء وچ ملتان پریس کلب نے چھاپیا۔ ایندے وچ سرائیکی نظاماں چھپدیاں ہن۔

جیون جوگ:

اے ۰۳-۲۰۰۲ء تک ملتان وچ شروع تھیا۔

ماہنامہ اشعاب:

اے ۱۹۸۹ء وچ جاوید اختر بھٹی نے چھاپیا۔ اے کتابی شکل دے وچ ۱۹۹۰ء تک جاری رہیا۔

موجودہ دور دے اخبار و رسائل:

ملتان شہر زندہ لوکاں دا شہر ہے ایندے وچ ادب دی تخلیق کنوں گھن کے ایندی اشاعت تک دے سارے مراحل کوں با احسن طریقے دے نال سر انجام دتا ویندا پئے۔ ملتان دے وچ موجودہ دور دے اخبارات دا اگر جائزہ گھنوں تاں ایندے وچ روز نامہ خبریں، روز نامہ اوصاف، روز نامہ جنگ، روز نامہ آغاز سفر، روز نامہ بدلتا زمانہ، روز نامہ یا دورتے روز نامہ بیٹھک انتہائی اہمیت دے حامل ہن۔ انہاں اخبارات توں علاوہ وی ملتان وچ متعدد کئی چھوٹے وڈے رسالے تے اخبار علم و ادب دی اشاعت دے سلسلے وچ نکلدے پئین اے رسالے کئی زبانیں تے مشتمل ہن تے انہاں دا احاطہ کرن ہک محنت طلب کم ہے۔ علم و ادب دی این خدمت دے وچ اخبار و رسائل دا جیڑھا کردار پہلے رہ گئے اج وی اوہو ای کردار موجود ہے۔ ادب دی خدمت دے این جذبے کوں داد دی لوڑ ہے تے موجودہ وقت دے مقتدر حلقیاں کوں انہاں اخبارات تے رسائل دی ہر ممکن معاونت دی لوڑ ہے۔ اے اخبارات تے رسائل ساکوں ادبی دنیا دے نویں چہریاں توں روشناس کرویندن تے اے سلسلہ جاری و ساری ہے۔

حوالہ جات

- ۱۔ نور احمد خان فریدی، "تاریخ ملتان جلد اول"، ملتان قصر الادب، ۱۹۶۴ء، ص: ۱۸
- ۲۔ حنیف چوہدری، ڈاکٹر، "ملتان کے صحافتی دہانے"، ملتان، سرائیکی ریسرچ سنٹر، ۲۰۰۶ء، ص: ۱۳
- ۳۔ حنیف چوہدری، ڈاکٹر، "ملتان کے صحافتی دہانے"، ملتان، ص: ۱۵
- ۴۔ سلیم اختر، ڈاکٹر، "اردو ادب کی مختصر ترین تاریخ"، لاہور، سنگ میل پبلی کیشنز، ۲۰۱۳ء، ص: ۴۵۸
- ۵۔ حنیف چوہدری، ڈاکٹر، "ملتان کے صحافتی دہانے"، ملتان، ص: ۱۴، ۱۳
- ۶۔ انور سدید، ڈاکٹر، "پاکستان میں ادبی رسائل کی تاریخ"، اسلام آباد، اکادمی ادبیات پاکستان، ۱۹۹۲ء، ص: ۱۲
- ۷۔ نادر علی خان، "اردو صحافت کی تاریخ"، علی گڑھ، ایجوکیشنل بک ہاؤس، ۱۹۸۷ء، ص: ۲۹۶
- ۸۔ سجاد حیدر پرویز، ڈاکٹر، "سرائیکی ادب دی مختصر تاریخ"، مظفر گڑھ، سرائیکی پبلی کیشنز، ۱۹۸۶ء، ص: ۱۸۳
- ۹۔ حنیف چوہدری، ڈاکٹر، "ملتان کے صحافتی دہانے"، ملتان، سرائیکی ریسرچ سنٹر، ۲۰۰۶ء، ص: ۴۰
- ۱۰۔ حنیف چوہدری، ڈاکٹر، "ملتان کے صحافتی دہانے"، ملتان، ص: ۳۵
- ۱۱۔ سجاد حیدر پرویز، ڈاکٹر، "سرائیکی ادب دی مختصر تاریخ"، مظفر گڑھ، سرائیکی پبلی کیشنز، ۱۹۸۶ء، ص: ۱۸۲، ۱۸۳
- ۱۲۔ حنیف چوہدری، ڈاکٹر، "ملتان کے صحافتی دہانے"، ملتان، ص: ۴۲، ۴۱
- ۱۳۔ نادر علی خان، "اردو صحافت کی تاریخ"، علی گڑھ، ایجوکیشنل بک ہاؤس، ۱۹۸۷ء، ص: ۳۰۷
- ۱۴۔ حنیف چوہدری، ڈاکٹر، "ملتان کے صحافتی دہانے"، سرائیکی ریسرچ سنٹر، ملتان، ص: ۶۰
- ۱۵۔ سجاد حیدر پرویز، ڈاکٹر، "مختصر تاریخ زبان و ادب سرائیکی"، اسلام آباد، مقتدرہ قومی زبان پاکستان، ۲۰۱۲ء، ص: ۴۸۷
- ۱۶۔ سجاد حیدر پرویز، ڈاکٹر، "مختصر تاریخ زبان و ادب سرائیکی"، اسلام آباد، ص: ۴۸۷
- ۱۷۔ انور سدید، ڈاکٹر، "پاکستان میں ادبی رسائل کی تاریخ"، اسلام آباد، اکادمی ادبیات پاکستان، ۱۹۹۲ء، ص: ۴۳۔ ۳۴۲
- ۱۸۔ حمید الفت ملغانی، ڈاکٹر، "سرائیکی افسانوی ادب"، کراچی، رنگ ادب پبلی کیشنز، ۲۰۲۱ء، ص: ۷۰